

انديشن مدرن
انديشن جامعه

مجموعه اندیشه جامعه مدرن - ۱

نشر و پژوهش شیرازه

تاجبخش، کیان، ۱۳۴۰ - ، گردآورنده.
سرمایه‌های اجتماعی: اعتماد، دموکراسی و توسعه / گردآوری کیان تاجبخش؛
نوشته رابرت پاتنام... [و دیگران]؛ ترجمه افشین خاکباز، حسن پویان. - تهران: نشر
شیرازه، ۱۳۸۴.

ISBN: 964-7768-36-2

ص. : جدول.

فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.

Kian Tajbakhsh. Social

ص.ع. به انگلیسی:

Capital: Trust, Democracy and Developemnt.

کتابنامه.

۱. سرمایه اجتماعی. ۲. جامعه‌شناسی. ۳. جامعه مدنی. ۴. دموکراسی. الف. پاتنام،
رابرت، ۱۹۴۱ -

Putnam, Robert D.. ب. خاکباز، افشین، مترجم.

ج. پویان، حسن، مترجم.

۳۰۲

۴ ص ۲ ت / ۸۷۰۸ H M V

۸۲ - ۳۴۱۵۷ م

کتابخانه ملی ایران

سرمایه اجتماعی

به کوشش: کیان تاجبخش

نویسندگان: رابرت پاتنام، جیمز کلمن، کلاوس آفه، پیر بوردیو،

فرانسیس فوکویاما، و دیگران

ترجمه: افشین خاکباز، حسین پویان

طراح جلد: حمید خانی

لینوگرافی: کوثر

چاپ و صحافی: امکان

چاپ اول: ۱۳۸۴

تعداد: ۱۰۰۰

حق چاپ و نشر محفوظ است.

تهران. صندوق پستی: ۱۹۳۹۵/۱۱۳۸

تلفن: ۲۵۶۰۹۸۳

ISBN: 964-7768-36-2

شابک ۹۶۴-۷۷۶۸-۳۶-۲

سرمایه اجتماعی

اعتماد، دموکراسی و توسعه

به کوشش کیان تاجبخش

ترجمه

افشین خاکباز و حسن پویان

نویسندگان مقاله‌ها

فرانسیس فوکویاما

رابرت پاتنام

آلهندرو پورتس

جیمز کلمن

مایکل ولکای

کلاوس آفه

کیان تاجبخش و ...

پیر بور دیو

فهرست مطالب

۷	یادداشت ناشر
۹	پیشگفتار

بخش اول: بنیادهای نظری

۲۵	سرمایه اجتماعی، اعتماد و دموکراسی: کیان تاجبخش
۴۱	نقش سرمایه اجتماعی در ایجاد سرمایه انسانی: جیمز کلنن
۹۱	جامعه برخوردار، سرمایه اجتماعی و زندگی عمومی: رابرت پاتنام
۱۱۳	مصاحبه با پروفسور پاتنام: کیان تاجبخش
۱۳۱	شکل های سرمایه: پیر بوردیو
۱۶۷	سرمایه اجتماعی و جامعه مدنی: فرانسیس فوکویاما
۲۰۱	چگونه می توان به شهروندان اعتماد داشت؟: کلارنس آفه
۲۷۵	اعتماد و مبادله بازاری: ادوارد مک کلنن

بخش دوم: انتقادات

	سرمایه اجتماعی، خاستگاه و کاربردهایش در جامعه شناسی مدرن:
۳۰۳	آلهاندرو پورتس
۳۴۹	سرمایه اجتماعی حکمرانی و جامعه: ساموئل باولز
	جامعه مدنی و سرمایه اجتماعی فراتر از آراء پاتنام: رابرت ادواردز و
۳۶۹	مایکل فولی

برعلیه سرمایه اجتماعی: استیون دورلاف.....	۴۰۱
وابستگی و شهروندی: درس‌هایی از ایتالیا درباره تفسیر تجربه اجتماعی (نقد کتاب "دموکراسی و سنت‌های مدنی"): فیلیپو سابتی.....	۴۱۷

بخش سوم: روش‌شناسی

سنجش سرمایه اجتماعی: آنیروود کریشنا.....	۴۷۷
سرمایه اجتماعی و تبعات آن برای نظریه توسعه، پژوهش و سیاست‌گذاری: مایکل ولکاک و دیپانارایان.....	۵۲۵

بخش چهارم: مطالعات موردی و کاربردها

کارها در جامعه ضدمدرن چگونه پیش می‌رود: شبکه‌های سرمایه اجتماعی در روسیه:	
ریچارد رُز.....	۵۶۹
سرمایه اجتماعی، تندرستی و نابرابری درآمد: گری وینسترا.....	۶۱۱
سرمایه اجتماعی در عمل: مورد همیازی در روستای ایت ایکتل (مراکش):	
فاطمه مرنیسی.....	۶۳۳
فهرست منابع و مآخذ.....	۶۵۳
فهرست اعلام.....	۶۸۹

یادداشت ناشر

مجموعه "اندیشه جامعه مدرن" در برگیرنده نظریه‌ها و مفاهیمی است که به مهمترین ابعاد اجتماعی جوامعی که در مواجهه با مدرنیته با مسائلی روبرو هستند، می‌پردازد. این مجموعه میان رشته‌ای با رویکرد نقادانه و از زوایای مختلف، توصیف مشکلات اساسی‌ای را که جامعه امروز ما با آن روبروست در چشم‌اندازی نوین به دست می‌دهد.

با توجه به این امر که مسائل کلان اجتماعی، سوبه‌های فردی، تاریخی، فرهنگی و اقتصادی را به هم پیوند می‌زند، مطالعه مولفه‌های اجتماعی را با رویکردی متفاوت ضروری می‌سازد. هدف مطالعه این مجموعه، پرداختن به موضوعاتی است که هر چند پیش از این نیز در متن اجتماعی وجود داشته و در توضیح شرایط به نوعی نیز مطرح شده است، اما به بیان علمی نیامده است. مسلماً قرارداد این مفاهیم در قالب نظریه‌ای منسجم به لحاظ فکری، نتایج مهم عملی‌ای را در بردارد. قرار دادن مسائلی که به طور ملموس با آن برخورد داریم در چارچوب زبانی و پیش‌فرض‌های تجربی مشترک، در واقع فرصت مطالعه میان رشته‌ای را در اختیار می‌گذارد.

محیط و شرایط اجتماعی به کنش‌های اشخاص شکل می‌دهند؛ سمت و سوی آنها را عوض می‌کنند و آنها را مقید به محدودیت‌های برخاسته از شرایط اجتماعی

می‌کنند. هنجارهای اعتماد بین اشخاص، شبکه‌های اجتماعی و سازمان اجتماعی نه فقط بر کارکرد جامعه بلکه بر کارکرد اقتصاد نیز تأثیر می‌گذارد.

اندیشه اصلی سرمایه اجتماعی این است که شبکه‌های اجتماعی مردم را به همکاری و اعتمادپذیری بیشتری در برخوردهایشان تشویق کند و از شرایط متمیزه و انفرادی‌شان بیرون آورد. سرمایه اجتماعی، هسته تجربی واقعی یا جوهر آن چیزی است که جامعه مدنی نام گرفته است.

تا به امروز مباحث پیرامون مفهوم "سرمایه اجتماعی" در جامعه ما به شکلی از هم گسیخته مطرح شده که این امر بدون در اختیار داشتن منابعی کافی و منسجم به مباحث پراکنده و ناقص انجامیده است و نتوانسته به پرسش‌های زیادی که در ارتباط با کاربرد این مفهوم در کشورهای نظیر ما وجود دارد، پاسخ دهد.

با مطالعه کتاب می‌توان به این نکته نیز توجه داشت که کل مباحث نماینگر این است که سرمایه اجتماعی صرفاً معادل مفهوم اعتماد آنطور که امروزه در جامعه ما مطرح شده نمی‌باشد. گردآورنده کتاب کوشش می‌کند تمایزی میان اعتماد نسبت به مکانیزم‌های مهار قدرت از یک سو و اعتماد نسبت به نهاد قدرت سیاسی و اجتماعی از سوی دیگر برقرار نماید. نکته جالب در طرح مفهوم اعتماد در این چارچوب این است که نظام‌های سالم و پویای دموکراتیک بر مبنای میزان بی‌اعتمادی جامعه نسبت به قدرت است که استوار می‌گردد. بدین جهت است که هر چه قدر میزان اعتماد به نهاد قدرت پایین‌تر باشد به کارآیی آن افزایش می‌یابد.

امید است انتشار کتاب "سرمایه اجتماعی: اعتماد، توسعه و دموکراسی" که اولین کتاب از این مجموعه است ارائه دهنده راهی را در جهت شناسایی خاستگاه‌های مسائل از این دست در جامعه ما و نیز راهبردهای مناسب برای توسعه و دموکراسی پیش روی بگذارد.

پیشگفتار

مقدمه و بررسی اجمالی کتاب سرمایه اجتماعی

چند سال قبل، از نویسنده این سطور خواسته شد یکی از آثار جدید مهم در زمینه مطالعات توسعه را برای ترجمه به فارسی پیشنهاد کند. کتابی که بلافاصله به ذهن می‌رسید *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*^۱ نوشته رابرت پاتنام بود، چون از یک سو تفسیر انتقادی و بدیع از نظریه نوسازی^۲ مسلط در توسعه اجتماعی ارائه می‌داد و از طرف دیگر، چارچوب مفهومی آن را برای پژوهش خود در باب تمرکززدایی سیاسی در ایران برگزیده بودم. در عین حال، مطالعه و تحقیقی را از سال ۱۳۷۷ پیرامون شوراهای شهر در ایران در دست داشتم که در تحویل آن از مفهوم سرمایه اجتماعی استفاده کرده بودم. کتاب پاتنام در سال ۱۳۷۹ به فارسی ترجمه و منتشر شد. به دلیل علاقه‌ای که اندیشه سرمایه اجتماعی در ایران ایجاد کرده بود، احساس می‌شد که دانشجویان و دانشگاهیان باید به کتاب مرجع جدیدی در این زمینه دسترسی داشته باشند. گردآورنده این

۱. کتاب فوق با عنوان دموکراسی و سنت‌های مدنی به قلم آقای محمدنقی دلفروز توسط انتشارات وزارت کشور به فارسی ترجمه شده است.

2. modernization theory

کتاب و همه کسانی که در تولید آن نقش داشته‌اند صادقانه امیدوارند که کتاب حاضر از عهده انجام این وظیفه کوچک ولی مهم برآید.

کتاب حاضر مجموعه مقالاتی است با هدف شناساندن مفهوم سرمایه اجتماعی به عموم ایرانیان (شهروندان، دانشگاهیان، مقامات دولتی، دانشجویان)، به همان معنایی که در علوم اجتماعی و محافل سیاسی معاصر به کار می‌رود. در کلی‌ترین سطح، سرمایه اجتماعی ویژگی‌هایی از یک جامعه یا گروه اجتماعی است که ظرفیت سازماندهی جمعی و داوطلبانه برای حل مشکلات متقابل یا مسائل عمومی را افزایش می‌دهد. از جمله می‌توان از معیار رابطه متقابل یا رفتار غیرخودخواهانه، یا معیارهایی نام برد که اجرای قراردادها را تسهیل می‌کند. به دلایلی که با خواندن مقالاتی که در این کتاب گردآوری شده‌اند خواهید دانست، سرمایه اجتماعی به یکی از بحث‌انگیزترین و جنجالی‌ترین مفاهیم علوم اجتماعی و پژوهش‌های توسعه تبدیل شده است و حجم ادبیات دانشگاهی و سیاسی مرتبط با آن به سرعت در حال افزایش است. این مسئله به‌ویژه در ایالات متحده آمریکا و بریتانیای کبیر صادق است و یکی از دلایل آن وجود ماهیت بسیار فردگرایانه روابط اجتماعی معاصر در این کشورهاست (که به مسائلی همچون ازدواج‌های بی‌دوام، میزان زیاد جنایت، و از خودیگانگی افراد منجر می‌شود.^(۱)). در عین حال، سرمایه اجتماعی به سرعت به ابزار تحلیلی اصلی پژوهش‌های جدید توسعه اقتصادی و اجتماعی در کشورهای در حال توسعه تبدیل می‌شود؛ در شرایطی که سرمایه اجتماعی، یعنی توانایی استفاده جمعی و توأم با همکاری از منابع برای وظایف عمومی وجود نداشته باشد، بعید است که تنها تأمین سرمایه مالی و افزایش سرمایه انسانی (از طریق آموزش) بتواند به نتایج مثبتی همچون رشد اقتصادی و کاهش فقر، یا مشارکت بیش‌تر و پاسخگویی

نهادهای عمومی منجر شود. مقالاتی که در این کتاب گردآوری شده‌اند از میان بیش از یکصد مقاله انتخاب شده‌اند تا مرجعی جامع و عمیق دربارهٔ مطالعه سرمایه اجتماعی در طیف وسیعی از شرایط مختلف در اختیار خوانندگان بگذارند.

این کتاب به چهار بخش تقسیم شده است. بخش نخست بنیان‌های نظری اصلی مفهوم سرمایه اجتماعی را مطرح می‌سازد. مقالات این بخش دریاب ریشه‌های سرمایه اجتماعی در آثار کلاسیک علوم اجتماعی دورکheim، وبر و دیگران، پیوندهای آن با مفاهیم مهم دیگری همچون اعتماد و شهروندی دموکراتیک و جامعه مدنی و همچنین نقش آنها در مبادلات اقتصادی یا بازار بحث می‌کنند. شاید مقالهٔ جیمز کلنن مهم‌ترین اثر در ادبیات جامعه‌شناسی باشد، چون سعی می‌کند با تلفیق دو رویکردی که برای مطالعهٔ پدیده‌های اجتماعی وجود دارد، یعنی (۱) اصل اقتصادی کنش فردی عقلانی و (۲) تحلیل ساختارهای اجتماعی که در جنبه‌هایی همچون هنجارها، قوانین و تعهدات اجتماعی متجلی می‌شود، جنبه‌های مفهومی سرمایه اجتماعی به مثابه ابزاری برای پژوهش اجتماعی را روشن سازد. کلنن بر این باور است که سرمایه اجتماعی در روشن ساختن یکی از مشکلات مهم تحلیل اجتماعی یا آنچه پیوند خرد-کلان نام گرفته است، یا به عبارت دیگر پیوند رفتار فرد با متغیرهایی که در سطح ساختار عمل می‌کنند سودمند است. کلنن به این نکته اشاره می‌کند که سرمایه اجتماعی دارای عناصر متعددی است، ولی همهٔ این عناصر دارای دو ویژگی مشترک هستند: نخست این که آنها همگی شامل برخی جنبه‌های ساختار اجتماعی هستند. به عبارت دیگر سرمایه اجتماعی در ساختار روابط میان کنش‌گران (که ممکن است افراد یا سازمان‌های هدفمند باشند) نهفته است. و دومین نکته این است که سرمایه اجتماعی کنش‌های اجتماعی را تسهیل می‌کند. علاوه بر این سرمایه اجتماعی را نمی‌توان کاملاً و در همه جا به شکل‌های دیگر سرمایه (از قبیل

سرمایه مالی یا انسانی) تبدیل کرد. بدین ترتیب، سرمایه اجتماعی دارای واقعیت خاص خویش است. نکته‌ای که باید در آخر بدان اشاره کرد این است که کلمن برای توصیف سرمایه اجتماعی به عنوان یک «کالای عمومی»^۱ استدلال روشنی را مطرح می‌سازد. این بدان معناست که کسی که در زمینه سرمایه اجتماعی سرمایه گذاری می‌کند (زمان، تلاش، اعتماد به دیگران و پایبندی به تعهدات) برخلاف سرمایه مالی و انسانی نمی‌تواند فواید ناشی از این سرمایه گذاری را کاملاً کسب کند. در این صورت می‌توان انتظار داشت که در زمینه این امور عام‌المنفعه سرمایه گذاری به اندازه کافی صورت نگیرد، یا ساختارهای اجتماعی که برای تهیه این کالای عمومی لازم است (مثلاً خانواده‌های قدرتمند، یا جوامع منسجم) ضعیف شود.

شاید رابرت پاتنام معروف‌ترین نویسنده و مدّعی سرمایه اجتماعی در جهان امروز باشد. در گزیده نخست که «جامعه متنعم» نام دارد، پاتنام موضوعات اصلی پژوهش بیست سال گذشته خود درباره تمرکززدایی ایتالیا که در باب پیوند میان سرمایه اجتماعی و توسعه اقتصادی بود، و پژوهش اخیرش که در باب زوال سرمایه اجتماعی در جامعه امریکاست را خلاصه کرده است. اگرچه به خوانندگان محترم توصیه می‌کنم کتاب دموکراسی و سنت‌های مدنی را مطالعه کنند، ولی سومین گزیده کتاب حاضر که مصاحبه اختصاصی گردآورنده این مجموعه (دکتر کیان تاجبخش) با دکتر پاتنام است و برای درج کتاب حاضر انجام گرفته است، زمینه‌ای را که برای درک جزئیات پژوهش‌های قبلی لازم است در اختیار خوانندگان قرار می‌دهد. در این مصاحبه در باب موضوعات مختلفی بحث شده است که به تشریح اهداف و فرضیاتش کمک می‌کنند. هم‌چنین توضیح می‌دهد که چرا عقیده دارد سرمایه اجتماعی، به تشریح اهداف و فرضیات پاتنام کمک

1. public good

می‌کنند. مثلاً وی توضیح می‌دهد که چرا عقیده دارد سرمایه اجتماعی، با وجود این که بر سنت‌ها و مفاهیم شناخته‌شده‌ای استوار است، چیزی بیش از جمع جبری عناصر تشکیل‌دهنده آن است و به مفهوم پردازی روابط اجتماعی و توسعه اجتماعی کمک می‌کند.

مقاله پیر بوردیو، جامعه‌شناس فقید فرانسوی، یکی از نوشته‌هایی در زمینه سرمایه اجتماعی است که ظاهراً بسیاری به آن استناد می‌کنند ولی کم‌تر کسی آن را خوانده یا درک کرده است. این مسئله تاحدی ناشی از سبک نگارش پیچیده و مبهم او، و تاحدی نیز ناشی از تمایل بوردیو به گنجاندن بحث سرمایه اجتماعی در متن فلسفی گسترده‌تر نظریه سرمایه مارکس است. قدرت این مقاله در تأکید بر این نکته نهفته است که سرمایه می‌تواند شکل‌های مختلفی به خود بگیرد (مالی «فرهنگی» و اجتماعی) و با درجات مختلف خطر و هدر رفتن، از یک شکل به شکل دیگر تبدیل شود. یکی دیگر از نقاط قوت این مقاله این است که دلیل این تبدیل‌ها، و چگونگی تأثیرگذاری آن بر تشکیل طبقات و گروه‌ها را نشان می‌دهد. ولی نقطه ضعف رویکرد بوردیو، استفاده از فلسفه کردار انقلابی مارکس است که طبقه را در اصل، تجلی قدرت‌های بیگانه‌شده درونی انسان می‌داند. در نتیجه، دیدگاه بوردیو در باب سرمایه اجتماعی بیش از حد ابزاری است، و آن را چیزی می‌داند که افراد یا طبقات به کار می‌بندند تا به منافع اقتصادی خود دست یابند. هابرماس نقد قدرتمندی از این رویکرد متافیزیکی ارائه کرده است، و بنابراین برای تردید درباره اعتبار ذاتی آن دلایلی وجود دارد. به‌ویژه اگر زوال اهمیت مارکسیسم برای حکومت در جهان امروز را آموزنده بدانیم این مسئله صحت دارد. ولی نکته مهم‌تر این است که معلوم نیست چرا برای روشن ساختن جنبه‌های مفهومی سرمایه اجتماعی در مقام تغییری جامعه‌شناختی، همان‌طور که در بحث

کلمن به وضوح دیدیم، که در سطح میانه انتزاع مفهومی عمل می‌کند، نیازمند این زیرساخت فلسفی هستیم، یا این که چنین زیرساختی چه نقشی را برعهده دارد (برای نقد فلسفه اجتماعی مارکسی از این منظر نگاه کنید به نوید شهر اثر کیان تاجبخش که ترجمه فارسی آن در سال ۱۳۸۳ منتشر خواهد شد).^۱

مقاله فرانسیس فوکویاما درباره اهمیت سرمایه اجتماعی برای درک این که چرا برخی کشورها و فرهنگ‌ها دارای جوامع مدنی قدرتمند و آزادی‌های فردی هستند و برخی دیگر از چنین آزادی‌هایی بی‌بهره‌اند بحث می‌کند. این مقاله به روشنی نوشته شده و به نکات مهم بسیاری اشاره می‌کند. به نظر فوکویاما، سرمایه اجتماعی عنصر فرهنگی جوامع مدرن (در مقایسه با جوامع سنتی) و پیش‌نیاز فرهنگی دموکراسی لیبرال باثبات است. وی از این اندیشه توکویل استفاده می‌کند که دموکراسی‌ها افراد را آزاد می‌آفرینند. دموکراسی‌های لیبرال نمایانگر حوزه استقلال فردی‌ای هستند که از حمایت قانونی برخوردار است. ولی این فردگرایی مردمی را ایجاد می‌کند که ظرفیت همکاری کمی دارند، چون پیوندها و هنجارهای اجتماعی را نمی‌آموزند و همواره جامعه را با خطر هرج و مرج روبه‌رو می‌کنند. دموکراسی‌ها با حوزه جامعه مدنی که دارای انجمن‌های داوطلبانه است از این خطر پیشگیری می‌کنند.

این امر مستلزم میزانی اعتماد بین غریبه‌هاست که این نهادهای عمومی را حفظ می‌کند. هرگاه دایره اعتماد محدود به دوستان و خانواده باشد، بنیان‌های فرهنگی فساد ایجاد می‌شود چون نظام اخلاقی دوگانه‌ای به وجود می‌آید: رفتار خوب با دوستان و خانواده، و رفتاری نه چندان مطلوب با «عموم» و غریبه‌ها. (به نظر می‌رسد در ایران نیز چنین وضعیتی حکمفرماست. در پژوهش ملی‌ای که

1. *The Promise of the City* (Berkeley, C A: University of California Press 2001).

اخيراً انجام شد ۸۰٪ پاسخ‌دهندگان گفتند که به اعضای خانواده‌شان اعتماد دارند، ولی فقط ۵۰٪ گفتند که به دوستان خود نیز اعتماد دارند^۱. مقاله فوکویاما هم چنین نکات سودمندی را دربارهٔ روش اندازه‌گیری تجربی سرمایه اجتماعی مطرح می‌کند. این بخش‌ها را می‌توان به همراه مقاله کرشنا در بخش ۴ خواند. فوکویاما نیز همچون دیگر نویسندگان، ادعا می‌کند که حکومت‌ها می‌توانند سرمایه اجتماعی را حفظ کنند ولی احتمالاً توانایی خلق آن را ندارند، و شاید آموزش مهم‌ترین زمینه سیاست عمومی برای تقویت سرمایه اجتماعی باشد.

خوانندگان هم چنین متوجه برخی از تفاوت‌های اصلی فوکویاما با دیگر نویسندگان این مجموعه نیز خواهند شد. نخست این که همان‌طور که پورتر در انتقاد از فوکویاما مطرح کرده، او دربارهٔ فرهنگ‌های ملی به کلی‌گویی‌هایی همچون «این فرهنگ از اعتماد بیش‌تری برخوردار است» می‌پردازد. ولی منطقی که باید در ورای این ادعاهایی که دربارهٔ نهادهای کلان مطرح می‌شود، وجود داشته باشد همواره آشکار نیست. مسلماً طبقات اقتصادی و دیگر گروه‌های اجتماعی فرهنگ‌های مختلف با یکدیگر احتمالاً تفاوت‌هایی دارند. دوم این که او این اندیشه را (که کلمن، آف و دیگران بیان کرده‌اند) نمی‌پذیرد که سرمایه اجتماعی کالایی عمومی یا «همگانی» است. او ادعا می‌کند که اگر حکومت‌ها از حقوق مدنی و مالکیت دفاع کنند، افراد خردورز اعتماد را همچون کالایی خصوصی ایجاد می‌کنند، چون نفع فردی آنان چنین ایجاب می‌کند. از سوی دیگر، حکومت‌ها می‌توانند با درگیر شدن در فعالیت‌های اقتصادی بخش خصوصی و عدم حمایت از حقوق و استقلال فردی، سرمایه اجتماعی و اعتماد را نابود کنند. اگرچه در برخی موارد حالت دوم صادق است، ولی نباید حملهٔ نولیبرال‌ها به نقش

۱. ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان، یافته‌های پیمایش در ۲۸ استان کشور. دفتر طرح‌های ملی، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۲ ج، ویرایش نخست، پاییز ۱۳۸۰.

مثبت دخالت دولت (در برطرف ساختن نیازهای رفاهی شهروندان) را یکسره پذیرفت. به این دیدگاه فوکویاما که سرمایه اجتماعی را کالایی نمی‌داند انتقادات جدی‌تری نیز وارد است که بهترین نمونه آن در مقاله اُفه است که بدان اشاره خواهیم کرد.

مقاله «چگونه می‌توان به شهروندان اعتماد کرد؟» کلاوس اُفه، مقاله‌ای طولانی ولی درخشان به قلم یکی از دانشمندان برجسته علوم اجتماعی است. رویکرد اُفه از ایجاد عناصر ساختمانی تحلیل جامعه‌شناختی و سیاسی آغاز می‌شود و تا آشکار ساختن جنبه‌های ساختاری پیش می‌رود که متغیرهای «نرم»^۱ اعتماد، هنجارها و تعهدات اجتماعی را به پیش‌نیازهای فرهنگ‌ها و نهادهای دموکراتیک پیوند می‌زند. اگرچه مقاله اُفه دشوار است، ولی به خوانندگان گرامی توصیه می‌کنم این تحلیل بنیان اجتماعی جوامع مدرن دموکراتیک را با دقت بخوانند. مقاله اُفه شاید مفصل‌ترین و عمیق‌ترین مطالعه نظری موجود درباره مسئله اعتماد و سرمایه اجتماعی باشد.

بسیاری از نویسندگان ادعا می‌کنند که سرمایه اجتماعی می‌تواند به توسعه اقتصادی منجر شود. مقاله مک‌کلنن از دیدگاه نظریه اقتصادی و پیش‌نیازهای اجتماعی هنجارآفرین هزینه‌های مبادله، پیمان و معامله به سرمایه اجتماعی می‌نگرد.

بخش دوم شامل نقدهای نظری و تجربی مفهوم سرمایه اجتماعی و چگونگی کاربرد آن در مطالعات موردی است. برخی نویسندگان احساس می‌کنند که این مفهوم، برای این که در تحلیل اجتماعی سودمند باشد نیازمند اصلاحاتی است؛ برخی دیگر حس می‌کنند که سرمایه اجتماعی با ناپیوستگی‌ها و فرضیات مشکل‌سازی روبه‌روست و بنابراین باید آن را کنار گذارد یا مفهوم دیگری را

جایگزین آن کرد. آلهاندرو پورتس، پس از خلاصه کردن ریشه‌های سرمایه اجتماعی در حوزه جامعه‌شناسی سه انتقاد مهم را مطرح می‌کند. نخست این که بیش‌تر نویسندگان تأکید بیش از حدی بر نتایج مثبت سرمایه اجتماعی دارند، ولی سرمایه اجتماعی پیامدهای منفی نیز دارد. مثلاً انسجام گروهی قوی می‌تواند به قیمت از دست رفتن آزادی‌های فردی، توانایی افراد در خروج یا ورود آزادانه به گروه تمام شود. دوم این که پورتس احساس می‌کند که تسری دادن کاربرد مفهوم سرمایه اجتماعی در ورای مرزهای فرد، مثلاً در شهرها، جوامع و ملت‌ها اشتباه است (همان کاری که فوکویاما می‌کند). سومین انتقاد پورتس، مشکل روش‌شناختی بسیاری از مطالعات تجربی سرمایه اجتماعی، یعنی جهت علیت متغیرهاست. مثلاً آیا اعتماد بیش‌تر به مشارکت بیش‌تر در انجمن‌های مدنی منجر می‌شود یا برعکس؟ اگرچه پورتس به درستی بر ضرورت حل این مشکل تأکید می‌کند، ولی شاید بیش از حد بر اهمیت آن تأکید می‌ورزد: تحلیل اجتماعی به ندرت می‌تواند فرایندهای علیتی تک‌سویه را تشخیص دهد.

مقالات دورلاف، ادواردز، فولی و باولز چندین انتقاد مهم را نسبت به ادبیات سرمایه اجتماعی مطرح می‌کنند. این انتقادهای مشکلات متعددی را نشان می‌دهند: (۱) مشکلات روش‌شناختی (مثلاً نیاز به تمایز میان (الف) عناصر سرمایه اجتماعی و (ب) تأثیرات یا پیامدهای آن)؛ (۲) مشکلات تعریفی (آیا سرمایه اجتماعی باید علاوه بر پیامدهای مطلوب از قبیل همبستگی گروهی، پیامدهای نامطلوب همچون عدم تحمل بیگانگان را نیز شامل شود؟)؛ (۳) مشکلات علیتی از این قبیل: که دموکراسی واقعاً تا چه حد به جای تحملی که قانون فراهم می‌کند و سیاست‌های عمومی، به اعتماد و تغییر هنجارهای اجتماعی بستگی دارد؟ باولز بر تنش میان (الف) نقش مهمی که حاکمیت مبتنی بر جامعه می‌تواند ایفا کند (در مقایسه با بازار و شکل‌های دولتی حاکمیت) و با افزایش همگونی گروهی

افزایش می‌یابد و ب) ارزش‌های تنوع در جامعه، تأکید می‌کند. راهکارهای ایجاد تعادل میان این اهداف که آشکارا با یکدیگر در تضادند چیست؟ (۴) مشکلات عقیدتی: این منتقدین می‌گویند که مدل نویسندگان جامعه مدنی همچون کلمن، فوکویاما و پاتنام از نظر سیاسی محافظه کارانه است، چون بر نیاز به مبتنی ساختن دموکراسی‌های مدرن بر توافق همگانی و سطوح بالای اعتماد، بیش از حد تأکید می‌کند. این نکته مهمی است و در مفهوم پردازی دموکراسی به عنوان نظامی که بی‌اعتمادی را کنترل می‌کند درباره آن به تفصیل سخن خواهیم گفت. به طور کلی این منتقدان بر این باورند که باید به جای متغیرهای اجتماعی - روان‌شناختی، بیش‌تر بر شبکه‌های اجتماعی و روابط سیاسی تأکید کرد. در بخش‌های دیگر این مقاله، درباره انتقادات دیگری که درباره سرمایه اجتماعی مطرح گردیده بحث خواهیم کرد.

خوانندگان ایرانی باید به این نکته توجه داشته باشند که کتاب دموکراسی و سنت‌های مدنی پاتنام اهمیت بسیاری دارد و انتقادات و بحث‌های بسیاری را برانگیخته است. یکی از بحث‌های مهمی که درباره سرمایه اجتماعی مطرح شد این ادعاست که سرمایه اجتماعی نمی‌تواند یک شبه ایجاد شود و محصول تحولات تاریخی است. کتاب پاتنام درباره ایتالیا تاحدی به این‌گونه ادعاهای تاریخی دیرینه بستگی دارد. مقاله سابتی بر اساس اطلاعات عمیق او از ایتالیا و از دیدگاهی تاریخی از نظریه پاتنام انتقاد می‌کند، و این رویکردی است که در دیگر گزیده‌های این مجموعه نمایان نیست. دانشجویان سرمایه اجتماعی باید آگاه باشند که با وجود دشواری مطالعه جنبه تاریخی، این یکی از جنبه‌های مهم بحث در باب سرمایه اجتماعی است. چنین مطالعه‌ای نشان می‌دهد که ذرک کامل، نیازمند چیزی است که مردم‌شناسی به نام کلیفورد گیرتز^۱ «تشریح عمیق» یک

فرهنگ نامیده است. منظور او از تشریح عمیق، این است که مدل‌های تجربی علیتی را که دارای متغیرهای محدودی هستند پشت‌سر بگذاریم و فرضیات و جنبه‌های عمیق‌تر هنجارها و باورهای یک فرهنگ و جهان‌بینی را درک کنیم.

بخش چهارم به بحث دربارهٔ مشکلات روش‌شناختی سنجش سرمایه اجتماعی در پژوهش میدانی اختصاص دارد. این فصل که به قلم آنیروود کریشنا، از دانشمندان هندی علوم اجتماعی در ایالات متحده آمریکا نوشته شده است، بسیار ارزشمند است چون گزارش پژوهش تجربی او در هند است. کار کریشنا نمونه مهمی از بررسی اهمیت سرمایه اجتماعی در شرایط اجتماعی خارج از اروپای غربی و آمریکاست که سرچشمهٔ این بحث بوده‌اند. او شرح اجمالی مفیدی از شیوه‌های مختلف سنجش سرمایه اجتماعی ارائه می‌دهد. یکی از مهم‌ترین ادعاهای کریشنا این است که تأکید بر تعداد انجمن‌های مدنی غیردولتی به عنوان شاخص سرمایه اجتماعی (که بیش از هر چیز با رویکرد پانام ارتباط دارد) در کشورهای در حال توسعه که دارای جامعهٔ مدنی ضعیف هستند و اکثر انجمن‌ها به شدت به دولت متکی هستند یا در واقع تحت نظارت دولت عمل می‌کنند، گمراه‌کننده است. کریشنا پیشنهاد می‌کند که به جای این شیوه باید با تأکید بر شبکه‌ها و هنجارهای غیررسمی جامعه به اندازه‌گیری سرمایه اجتماعی بپردازیم. مسلماً این مسئله برای ایرانیان اهمیت بسیاری دارد.

بخش آخر شامل چهار مطالعهٔ موردی با استفاده از سرمایه اجتماعی است. این پژوهش‌ها به خواننده اجازه می‌دهد اهمیت سرمایه اجتماعی برای درک شرایط اجتماعی و مشکلات اجتماعی متفاوت را ارزیابی کند. ولکاک و نارایان، متخصصان توسعه در بانک جهانی، سهم سرمایه اجتماعی در ایجاد بیش‌های جدید دربارهٔ الگوهای متعارف مطالعات توسعه دربارهٔ نقش شبکه‌های اجتماعی غیررسمی و هنجارهای رابطه متقابل و اعتماد در کشورهای در حال توسعه را

بررسی کرده‌اند. و بنابر اهمیت شبکه‌های اجتماعی و اعتماد در توضیح سطح سلامت جامعه را نشان می‌دهد. رُز دربارهٔ جنبه‌های مثبت و منفی شبکه‌های اجتماعی غیررسمی و سرمایه اجتماعی در کمک به افراد برای کسب خدمات اساسی در کشور غیرمدرنی همچون روسیه بحث می‌کند که رشوه و ارتباطات فردی را جایگزین قوانین شفاف یا قیمت‌های بازار به عنوان راه کار اصلی تخصیص و توزیع منابع کرده است. مرنیسی نیز در فصل آخر که به مراکش اختصاص دارد، تمایزی میان شکل‌های مدرن و سنتی مشارکت ترسیم می‌کند؛ مرنیسی می‌گوید اگرچه قبایل روستایی به راستی از سرمایه اجتماعی که کنش جمعی را تسهیل می‌کند برخوردارند، ولی این پدیده همواره با معیارهای مدرن دموکراسی لیبرال که نیازمند حوزه شهروندی مبتنی بر استقلال فردی است همخوانی ندارد.

کتاب حاضر نتیجهٔ پروژه پژوهشی است که از طریق گروه مطالعات شهری (با سرپرستی آقای کمال اطهاری) در دفتر پژوهشهای فرهنگی انجام گرفت.

از مترجمان آقایان حسن پویان و افشین خاکیباز سپاسگزارم.

به ثمر رساندن این کتاب کار آسانی نبود. موانع بسیاری بر سر راه وجود داشتند که مهم‌ترین آنها ترجمهٔ متون دشوار و تخصصی بود اما در این میان موانعی نیز پدید آمد یکی به سبب بی‌مهری‌ها و شاید سستی‌ها و دیگر به سبب وجود هزار تو در نظام نشر ایران که خود حدیثی مفصل است که در این مجال نمی‌گنجد و البته این همه به یمن مهر عزیزانی از میان برداشته شد. از همسرم سرکار خانم بهار ملک مالک که در کار مقابله‌ی ترجمه‌ها با متن اصلی‌شان مرا یاری رسانده‌اند بسیار متشکرم. از دوستان و همکارانم، خانم‌ها اعظم خانم، زهرا تشکر، مریم نجیبی، مرجان ذکائی و آقای حسین ایمانی جاجرمی که مقاله‌های مربوط به حوزه‌ی تخصصی‌شان را خوانده و نیز آقای سید احمد فیروزآبادی که کل کتاب را

بازخوانی کرده‌اند، بسیار سپاسگزارم. با اینهمه اگر ایراد و مشکلی باقی است بی‌شک به عهده‌ی این جانب است. امید است که خوانندگان گرامی نظرها و پیشنهادهای خود را به نشانی Kian@Kiantajbakhsh.Com ارسال نمایند تا در چاپ‌های بعدی از آنها بهره‌مند شویم.

کتاب حاضر نمایانگر نخستین مرحله برنامه‌ای دو مرحله‌ای است. هدف مرحله دوم که در حال انجام است ارزیابی اهمیت بحث سرمایه اجتماعی در شرایط ویژه ایران است. امیدوارم در آینده نزدیک کارگاهی علمی برگزار شود که پژوهشگران ایرانی در آن به ارزیابی مفهوم سرمایه اجتماعی بپردازند و پژوهش خود را در پرتو سنت‌های فکری، هنجارهای اجتماعی و تاریخ ایرانی ارائه دهند. امیدوارم این کتاب بتواند گامی هر چند کوچک در گسترش ابزار مفهومی و تحلیلی برای تغییرات دشوار ولی گریزناپذیری باشد که امروزه و در آینده نزدیک فراوری جامعه ایران قرار دارد، به ویژه آن که موضوع سرمایه اجتماعی از طریق درج آن در برنامه چهارم توسعه اجتماعی اقتصادی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران رسماً در حوزه عمومی و برنامه‌ریزی کشور وارد شده است.

کیان تاج‌بخش

تهران فروردین ۱۳۸۴